

3. НЕДЕКЛАРИРАНАТА РАБОТА В БЪЛГАРИЯ: ТЕНДЕНЦИИ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД ПУБЛИЧНИТЕ ПОЛИТИКИ

Присъединяването на България към Европейския съюз постави оценките на скритата икономика и недекларираната работа в нов контекст. Факторите, които обуславят нейното разпространяване и последиците от нея, все повече придобиват международни измерения и надхвърлят националните рамки. Ефикасността на националните инициативи за ограничаване на скритата икономика и недекларираната работа във все по-голяма степен стават зависими от координираните международни усилия. Това налага и нов подход към измерване и оценка на тези явления, който да се основава на **единен общоевропейски стандарт, позволяващ надеждни международни сравнения**. Получаването на надеждни емпирични данни за структурата, размера и динамиката на недекларираната работа е едно от най-важните условия за оценка на политиките и действията за нейното ограничаване и би допринесло за по-голямата им ефективност.

3.1. НЕДЕКЛАРИРАНАТА РАБОТА КАТО ЕЛЕМЕНТ НА СКРИТАТА ИКОНОМИКА – ДЕФИНИЦИИ И МЕТОДИ ЗА ОЦЕНКА

Недекларираната работа е един от най-важните и обществено значими аспекти на скритата икономика. Все още обаче, дори в рамките на Европейския съюз, **не съществуват единна терминология и общоприети дефиниции на недекларираната работа**. Например в Националните програми за реформи на държавите – членки на ЕС, се използват множество сходни понятия:

- недекларирана работа в Дания, Австрия, Гърция, Финландия, Кипър, Естония;
- недекларирана заетост в Латвия, Унгария;
- нерегистрирана заетост в Полша;
- незаконна работа в Литва, Словакия, Франция, Швеция;
- нелегална заетост в Малта и др.

От приведените примери става ясно, че различните понятия отразяват двата критерия за разграничаване на скритата работа – нейната незаконност и/или неотчитането ѝ. Обикновено термините работа и заетост се използват успоредно и визират два аспекта на скритата икономическа дейност. Терминът **работа** като правило се отнася към дейността, а **заетост** – към хората, които я извършват, което ще бъде възприето и в следващото изложение. Следвайки логиката на дефиниране на скритата икономика, могат да се разграничат **три основни сегмента на скритата работа/заетост**, което дава възможност и за прецизиране на използваните понятия:

- **Неформална работа/заетост.** Извършването на този вид работа е законно, но като правило не се отчита официално. Към нея се отнасят например работата в личното стопанство, когато продукцията не е предназначена за пазара; домашен труд и надомна заетост; доброволен труд и взаимопомощ между приятели, съседи, роднини; трудова дейност на лица, които се определят като икономически неактивни (безработни, пенсионери, домакини, учащи), но извършват определен вид работа без трудов договор и др.
- **Незаконна работа/заетост в черната икономика.** Тя обхваща всички лица, които са ангажирани с производството на стоки и извършват дейности, които са забранени от закона. Към нея се отнасят и заетите в нелегални стопански организации, които нямат разрешение да извършват съответната дейност. В сферите на нелегалната работа се включват например производството и търговията с наркотици, трафикът на хора и оръжие, контрабандната дейност, незаконният хазарт и проституцията и др. През 80-те години Международната организация по труда (МОТ) определя незаконната заетост като *заетост, която не съответства на изискванията на националните закони, регулации и практики* (ILO, 1984). Въпреки че мащабите на тази нелегална икономическа дейност и доходите от нея са значителни, те не се отчитат официално.
- **Недекларирана работа/заетост в сивата икономика.** Тя включва заетостта, създадена от легални икономически субекти, която обаче не се декларира пред упълномощените държавни органи и върху доходите от която не се плащат дължимите данъци, социални и здравни осигуровки. Укриването на доходи, данъци и осигуровки е и основният мотив за съществуването на тази нерегистрирана икономическа дейност.

Съществуват различни дефиниции на недекларираната работа/заетост. Организацията за икономическо сътрудничество и развитие (ОИСР) използва дефиницията на скритата заетост, според която тя, въпреки че не е незаконна, не се декларира пред административните власти. Европейската комисия описва недекларираната работа като „всяка платена дейност, която е легална от гледна точка на своята същност, но не е декларирана пред обществените власти, като се вземат под внимание различията в регулаторните системи на държавите членки. Тази дефиниция изключва криминални дейности и работа, която не се изисква да бъде декларирана”⁴³. Дефиницията на ЕК послужи за разработване на специална *Насока за заетост за трансформирането на недекларираната работа в декларирана в Европейската стратегия за заетостта през периода 2003 – 2008 г.* Тази дефиниция се използва и в редица публикации на европейски организации като доклада „Недекларираната работа в разширяващия се Съюз” (Renooy et al., 2004).

За измерването на скритата заетост се използват подходи, основаващи се на оценка на различни индикатори – дял от работната сила, ангажиран в сивата, черната и/или неформалната икономика; работно време, изразходвано в скрити трудови дейности; недеклариран доход от скрита икономическа

⁴³ Съобщение на Европейската комисия относно недекларираната работа от 7 април 1998 г., COM(98) 219 – непубликувана в Официалния вестник на ЕС.

дейност и др. Най-често данни за официалната и скритата заетост се събират чрез изследвания на работната сила (ИРС), системата на националните сметки (СНС), бизнес статистика (на предприятията) и представителни изследвания на заетостта, извършвани сред населението и бизнеса. **Скритата заетост** се оценява като **разлика между официално отчетеното и действителното равнище на заетостта в националната икономика**. Тази разлика се разглежда като произтичаща от скритите икономически дейности, недеklarираните работни места, неотчетената работа. Като база за определяне броя и дела на действително заетите могат да послужат други страни със сходна степен на икономическо развитие и аналогична структура на икономиката. При динамични сравнения могат да се използват и национални данни за заетостта през предходни години. Необходимо е да се има предвид, че е възможно икономически активно население, чиято заетост е официално регистрирана, успоредно да осъществява и недеklarирана трудова дейност. В някои страни (например Словения, Полша, Литва, Румъния и др.) се използва и т.нар. италиански метод, при който оценките за действителната заетост, получени чрез извадкови изследвания, се съпоставят с други източници на данни за заетостта – например официални наблюдения на работната сила и/или преброяване на населението. В България след 2002 г. НСИ използва система от показатели (например структура на заплати по професии, издръжка на работната сила, отработено време и др.), които дават допълнителни възможности за оценка на скритата работа.

3.2. ПОЛИТИКИ ЗА ОГРАНИЧАВАНЕ НА НЕДЕKLARИРАНАТА РАБОТА – ПОСТИЖЕНИЯ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА

През последните двадесет години **недеklarираната работа** се превръща във важен обект на политиката по заетостта с оглед **прилагането на ефикасни мерки за нейното трансформиране в законна и регистрирана заетост**. Европейският съюз насочва вниманието си към недеklarираната работа в публикуваната през 1993 г. *Бяла книга по растежа, конкурентността и заетостта*. В Съобщение на Европейската комисия от 1998 г.⁴⁴ са анализирани икономическите причини, които мотивират работодателите, работниците и самонаетите да участват в скритата икономика. През 2003 г. Съветът на Европейския съюз приема Резолюция за недеklarираната работа⁴⁵, в която се призовава държавите членки да работят в сътрудничество помежду си за нейното ограничаване. В тази резолюция се подчертава и ролята на социалните партньори, които са призовани да съдействат активно за превръщането на недеklarираната работа в законна регистрирана заетост. Насоките по

⁴⁴ European Commission, *Communication of the Commission on Undeclared Work*, COM (98) 219, http://europa.eu.int/comm/employment_social/employment_analysis/work/com98_219_en.pdf, [посетен на 20 юни 2011 г.].

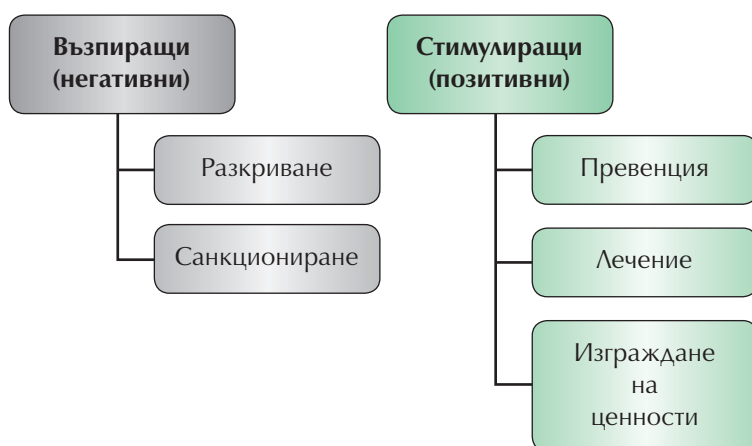
⁴⁵ Council of the European Union, *Resolution on Transforming Undeclared Work Into Regular Employment*, Official Journal of the European Union, C260, October 2003, http://europa.eu.int/eur-lex/pri/en/oj/dat/2003/c_260/c_26020031029en00010003.pdf, [посетен на 20 юни 2011 г.].

заетостта на ЕС от 2003 г.⁴⁶ включват препоръки към държавите членки да разработват и прилагат широк кръг от мерки и инициативи за ограничаване на декларираната работа, свързани с подобряване на бизнес средата, опростяване на административните регулации, създаване на данъчни стимули за работа в законната икономика, ограничаване на факторите за извършване на недекларирана работа, както и стриктно прилагане на законите и налагане на санкции. По-широкото използване на възпиращи и стимулиращи мерки за ограничаване на недекларираната заетост се препоръчва и във второто Съобщение на Европейската комисия за недекларираната работа⁴⁷.

3.2.1. Мерки в ЕС

В държавите – членки на ЕС, са предлагани и тествани редица конкретни мерки за ограничаване на недекларираната работа (вж. например: European Employment Observatory, 2004, 2007; Renooy et al., 2004; Williams и Renooy, 2007). Най-общо се разграничават **два принципни подхода и типове интервенции**, които се анализират и интерпретират под различни наименования: *възпиране спрямо данъчен морал* (Ahmed and Braithwaite, 2005); *възпиране спрямо предоставяне на възможност* (Williams, 2006); *модел на възпиране и модел на съгласуване* (Murphy, 2005, 2008) и др. При първия подход акцентът е поставен върху разкриването и санкционирането на недекларираната заетост, а при втория – върху създаването на условия и стимули за спазване на

Фигура 14. Подходи и типове мерки за ограничаване на недекларираната заетост

Източник: Център за изследване на демокрацията по модел на Williams и Renooy, 2007.

⁴⁶ http://europa.eu.int/eur-lex/pri/en/oj/dat/2003/l_197/l_19720030805en00130021.pdf, [посетен на 20 юни 2011 г.].

⁴⁷ European Commission, *Communication of the Commission on Undeclared Work "Stepping Up the Fight Against Undeclared Work"*, COM (2007) 628.

закона, регистриране на икономическата дейност, плащането на данъчните и осигурителните задължения. В управленската практика традиционно доминира първият подход, но през последните години все по-често се прилагат и мерки за ограничаване на недеklarираната заетост от втория тип.

В този контекст могат да се разглеждат логиката и съдържанието на някои от използваните мерки, характерни за тези два подхода:

- **Възпиране на нарушенията**, свързани с недеklarираната заетост. Логиката на този подход се основава на предпоставката, че икономически рационалните субекти се стремят да избягват плащането на данъци и осигуровки винаги когато ползата от това е по-голяма, отколкото очакваните загуби в резултат на разкриване и наказване на неправомерното поведение. Целта на този тип мерки е да увеличи, от една страна, вероятността за установяване на нарушенията и от друга, размера на налаганите санкции. Това би направило неизгодно нерегистрирането на работата и укриването на задължения към държавата (вж. например Bardach and Kagan, 1982; Milliron and Toy, 1988; Gramsick and Bursik, 1990; Hasseldine and Li, 1999; Dodd and Hutter, 2000; Richardson and Sawyer, 2001; Job and Honaker, 2003 и др.). Този подход може да се определи и като „негативно“ налагане спазването на законовите изисквания, възпиране и ограничаване на неправомерното поведение. Някои от по-често използваните мерки с подобен характер са:

- А. Мерки за **разкриване на недеklarираната работа/заетост**, насочени към повишаване на ефективността на провежданите инспекции. Такава мярка е например регистрирането на всички наети работници/служители и сключените трудови договори. Възможно е да се въведе и използването на лични идентификационни карти, придружени със снимки на работниците/служителите. Друг начин за подобряване дейността на контролните органи е тяхната по-добра стратегическа и оперативна координация и обменът на данни между различните инспектиращи институции. Създават се и нови координиращи институции, чрез които се осъществява взаимодействието между трудови инспекции, данъчни и митнически служби, осигурителни институти и др. За улесняване разкриването на нерегистрираната работа (особено в сектора на услугите) в някои страни потребителите са задължени да съхраняват получените касови бележки или други платежни документи за закупените стоки и предоставените услуги (строителство, ремонт, поддръжка и др.). Създават се и международни организации (например Европейска мрежа по недеklarираната работа, включваща публични институции от Белгия, Германия, Италия, Румъния и Франция), които подкрепят обмена на знания и опит в областта на политиките и мерките за ограничаване на недеklarираната заетост.
- Б. Мерки за **санкциониране на недеklarираната заетост**. Най-често те предвиждат сериозни санкции за разкрити случаи на недеklarирана заетост, наемане на работници без договор, нерегистриране на заетите и сключените трудови договори и др. В отделни държави членки (например Финландия) компаниите, които сключват договори с подизпълнители, са задължени да проверят дали те са включени в

регистъра на работодателите и в данъчния регистър (включително в ДДС регистъра). Необходимо е да се удостовери, че подизпълнителите нямат данъчни и осигурителни задължения, покриват стандартите за условия на труд, установени със закон или с колективни трудови договори. Неизпълнението на тези задължения се санкционира с глоби в зависимост от тежестта на извършените нарушения.

Критиците на възпиращите мерки изтъкват, че **няма надеждни доказателства за тяхната ефективност** (Williams, 2001; Feld and Frey, 2002; Chang and Lai, 2004; Murphy, 2008 и др.). Посочва се, че тези мерки могат да увеличат нежеланието да се спазват законовите правила, да насърчат изобретателността при тяхното заобикаляне, да възпрепятстват доброволното сътрудничество между държавните институции и икономическите субекти и др. Често тези мерки са свързани и с високи разходи по разкриването и санкционирането на нарушителите. Затова през последните години все по-голямо внимание се отделя на втория, „позитивен“ подход за ограничаване на недекларираната заетост.

- **Стимулиране спазването на закона**, деклариране на заетостта и плащането на данъчните и осигурителните задължения. През последните години този подход увеличава своята популярност и привърженици (вж. например Slemrod, 1992; Renooy et al., 2004; Williams, 2006). Той отчита не само краткосрочната икономическа рационалност, но и желанието на социалните актьори да спазват „правилата на играта“, което се подкрепя и от техните дългосрочни интереси (Kagan and Scholz, 1984; Murphy, 2008). В този случай целта е да се подкрепи желаното и да се улесни правомерното поведение, което в много случаи е по-ефективно от налагането на санкции. Ролята на публичните институции и държавната администрация е не толкова да наказва „лошото“ поведение, колкото да предоставя достъпни и качествени услуги, които стимулират трайното и доброволно спазване на законовите правила. Мерките в тази насока могат да имат различен характер:

А. Мерки за **превенция на недекларираната заетост**. Те могат да бъдат насочени към опростяване на регулаторните изисквания и процедурните правила; предоставяне на преки и косвени данъчни стимули; въвеждане на нови категории законна заетост; осигуряване на експертна и консултантска помощ на бизнеса и заетите и др.

Б. Мерки за **насърчаване и облекчаване на преминаването към регламентирани форми на работа**. Те са насочени към предлагане на преки и косвени стимули за деклариране на заетостта; обявяване на амнистия за тези, които в определен срок регистрират законно своята икономическа дейност; предоставяне на услуги и консултации, свързани с възможностите, начините и процедурите за легализиране на заетостта; въвеждане на стимули за потребителите да използват продукти и услуги, предлагани от законни производители, и др.

В. Мерки за **изграждане на ценности и нагласи** за спазване на закона. Те стимулират придържането към ценностите на правовия ред и спазването на нормите на трудовото, данъчното и осигурителното законодателство (Alm et al., 1995; Cullis and Lewis, 1997; Torgler, 2003 и др.). Тези мерки включват и провеждането на активни кампании за насърчаване на честността, справедливостта и почтеността при осъществяване на икономическа дейност; увеличаване на информираността на работодатели и работници за предимствата на регистрираната стопанска дейност; повишаване на данъчната култура и образоваността на стопанските актьори и др.

Двата типа мерки за намаляване на недеklarираната работа/заетост не са взаимно изключващи се и се препоръчва съвместното им използване. Например опростяването на законодателството и административните процедури; намаляването на данъчната и осигурителната тежест; кампаниите за насърчаване на преминаването към законна и регистрирана заетост са напълно съвместими с по-стриктния контрол, повишаването ефективността на инспектиращите органи и строгите санкции за нарушителите. **Взаимно допълващото се прилагане на „позитивни“ и „негативни“ мерки** се препоръчва и от второто Съобщение на ЕК за недеklarираната работа от 2007 г.⁴⁸, в което обаче се акцентира върху по-широкото използване на инициативи, които изграждат устойчиви ценности и етични нагласи за спазване на трудовото, данъчното и осигурителното законодателство.

Сериозен проблем през последните години е липсата на **надеждни оценки за ефективността на различните мерки за ограничаване на недеklarираната работа** в контекста на специфичните национални икономически, социални и политически условия. Опит за решаване на този проблем е изследването *Ограничаване на недеklarираната работа в ЕС*⁴⁹, в което се прави оценка на използваните мерки в пет държави членки – Белгия, Великобритания, Дания, Италия и Полша (Williams, Horlings and Renooy, 2008). Следваща стъпка в тази посока е изследване, възложено от Европейската фондация за подобряване на условията на живот и труд (Eurofound) в 27-те държави – членки на ЕС, и Норвегия, въз основа на което е създадена информационна база с оценки за поне три приложени мерки в изследваните страни⁵⁰.

⁴⁸ *Communication of the Commission on Undeclared Work “Stepping Up the Fight Against Undeclared Work”* (European Commission, 2007),

http://ec.europa.eu/employment_social/news/2007/oct/undeclared_work_en.pdf [посетен на 20 юни 2011 г.].

⁴⁹ *European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions (Eurofound), “Tackling Undeclared Work in the European Union”,*

<http://www.eurofound.europa.eu/publications/htmlfiles/ef0813.htm> [посетен на 20 юни 2011 г.].

⁵⁰ Eurofound, *Tackling Undeclared Work in the European Union*, <http://www.eurofound.europa.eu/areas/labourmarket/tackling/search.php> [посетен на 20 юни 2011 г.].

Таблица 3. Оценки за дела на недекларираната работа в БНП (%)⁵¹

Страна	Данни, предоставени на EIRO			Данни, отчетени пред ЕК		
	дял	година	източник	дял	година	източник
Австрия	10 %	2003	Университет в Линц	1,5 %	1995	Австрийска статистическа служба
Белгия	20 %	2004	Правителство на Белгия	3-4 %	1999	Национална банка на Белгия
България	25 %	2007	Център за изследване на демокрацията	22 % 30 %	2003	Национален статистически институт Институт за пазарна икономика
Великобритания	1,5 %	2003	Национален план за действие по заетостта	2 %	2000	Фондация „Рокуул“
Германия	17 %	2004	Федерално правителство на Германия	6 %	2001	Фондация „Рокуул“
Гърция	25-40 %	Няма данни	Няма данни	Над 20 %	1998	Непотвърдени данни в пресата
Дания	Няма данни	Няма данни	Няма данни	5,5 %	2001	Фондация „Рокуул“
Естония	Няма данни	Няма данни	Няма данни	8-9 %	2001	Евростат
Ирландия	5-10 %	1998	Няма данни	Няма данни	Няма данни	Няма данни
Испания	Няма данни	Няма данни	Няма данни	Няма данни	Няма данни	Няма данни
Италия	17 %	2000	Няма данни	16-17 %	2001	Национална статистическа служба
Кипър	Няма данни	Няма данни	Няма данни	4,2 %	2003	Гръцка кипърска администрация
Латвия	Няма данни	Няма данни	Няма данни	18 %	2000	Латвийско статистическо бюро
Полша	27,4 %	2000	Институт за трудови изследвания – IZA, Бон	14 %	2003	Централна статистическа служба

⁵¹ Данните дават само най-обща представа за размера на недекларираната заетост в някои европейски страни. Те са получени чрез различни методи, събирани са от различни институции, отнасят се за различни периоди и поради това имат само илюстративен характер.

Таблица 3. Оценки за дела на недеklarираната работа в БНП (%) (Продължение)

Страна	Данни, предоставени на EIRO			Данни, отчетени пред ЕК		
	дял	година	източник	дял	година	източник
Румъния	20 %	2003	Алианс за икономическо развитие	21 %	2000	Национален статистически институт
Словакия	18 %	2003	Фондация „Фридрих Еберт“	13-15 %	2000	Фондация „Фридрих Еберт“
Словения	17-25 %	1997	Правителствена комисия за разкриване и предотвратяване на недеklarирана заетост	17 %	2003	Правителство
Унгария	25-35 %	2004	Екостат, Унгария	18 %	1998	Борболи
Холандия	13,8 %	2002	Европейска комисия	2 %	1995	Статистическа служба на Холандия
Финландия	4,2 %	Няма данни	Няма данни	4,2 %	1992	Финландско министерство на финансите
Франция	10-20 %	2003	Централна агенция на организациите за обществено осигуряване	4-6,5 %	1998	Фондация „Рокуул“
Швеция	4,6 %	1998	Национална одитна служба	2 %	2000	Фондация „Рокуул“

Източник: European Commission Report CE-V/1-04-021-EN-C; EIRO Thematic Feature, Industrial Relations and Undeclared Work, <http://www.eiro.eurofound.eu.int/thematicfeature8.html>

Международните сравнения дават основание да се направят няколко обобщаващи извода по отношение на недеklarираната работа в Европа. *Първо*, делът на **недеklarираната работа в България** (около 25 % за 2007 г.) е **сред най-високите в страните от Европейския съюз** по данни на Европейската обсерватория за индустриални отношения, Дъблин (ЕОИО). Съизмерими равнища на нерегистрирана работа се наблюдават в Гърция (25-40 %), Унгария (25-35 %), Полша (над 25 %), Румъния (20 %), Словения (17-25 %). *Второ*, страните с най-ниско равнище на недеklarирана работа по официални данни са Швеция (2 %), Холандия (2 %), Великобритания (2 %), Финландия (4,2 %), където нейното разпространение е неколккратно по-малко в сравнение с Централна и Южна Европа. *Трето*, отчетаните пред Европейската комисия данни за недеklarираната работа по правило са по-ниски от реалното ѝ равнище, регистрирано от независими изследвания. Това е индикатор за нали-

чието на **сериозни проблеми в достоверността на официалната статистика по отношение на скритата икономическа дейност** и методите на нейното наблюдение.

3.2.2. Мерки в България

Предлаганите и осъществяваните мерки за ограничаване на недекларираната заетост в страната се съсредоточават върху формите и причините за устойчивото възпроизводство на недекларираната работа/заетост. На практика това става по няколко основни начина:

- наемане на работници и служители на постоянна или временна работа без трудов договор, при което работодателят укрива действителния брой на наетите;
- непълно отчитане на извършената работа и получените доходи, като се изплащат възнаграждения, по-големи от формално декларираните и официално отчетените;
- прикриване на действителния характер на заетостта чрез сключване на договори за други видове дейност.

Основната причина за недеклариране на действителната заетост обикновено е **стремежът да се спести плащането на част от данъците и осигурителните вноски** от страна на работодателите, наетите работници и служителите. Например в официалните отчетни документи работодателите не посочват действителния брой на наетите лица. Не се сключват трудови договори, а се работи по устна договорка за размера на възнаграждението и трудовите задачи на наетите. Наемат се без трудов договор и с минимално възнаграждение безработни, които нямат право на обезщетение. Съществуват и **два допълнителни мотива за недеклариране на заетост:**

- неспазване на държавни стандарти и нормативи, свързани с производствения процес – минимални заплати, продължителност на работното време, безопасност на работните места;
- отказ от регистриране, от попълване и предоставяне на изискваните административни формуляри и статистически въпросници.

Политиките и мерките за ограничаване на недекларираната работа/заетост са насочени към ограничаване на факторите и мотивите за нейното съществуване. След 2002 г. в България са предприети редица стъпки за ограничаване на недекларираната заетост.

В края на 2002 г. е изменен и допълнен *Кодексът на труда*, като се въвежда **задължителна регистрация на индивидуалните трудови договори** в Националния осигурителен институт (НОИ). Тази мярка има положителен ефект, защото голяма част от работодателите сключват трудови договори с наетите в техните фирми, с което ги изваждат от скритата икономика. Същевременно се появяват и нови законно регистрирани работодатели. През 2003 г. броят на декларираните сключени трудови договори нараства с над 300 000. Отчетени са и около 60 000 нови работодатели.

Успоредно с промените в Кодекса на труда са извършени и промени в *Закона за задължителното социално осигуряване*. Въведени са **задължителни осигурителни прагове** за различните икономически сектори и отрасли, както и за 9 професионални групи. С тази мярка е ограничена широката практика за изплащане на осигуровки върху минималната работна заплата. В 88 % от случаите минималните осигурителни прагове са договорени между представителните синдикални и работодателските организации на секторно равнище и само в 12 % от случаите са въведени по административен път поради провалени или несъстояли се двупартитни преговори. Тези прагове са възприети като задължителни за съответните сектори, отрасли и професионални групи. Те се договарят всяка година в рамките на тристранния диалог между социалните партньори.

В резултат на тези две мерки през 2003 г. приходите от социални осигуровки нарастват с около 405 млн. лв. в сравнение с 2002 г. През 2004 г. тяхното нарастване е с нови 305 млн. лв., а през 2005 г. – със 183 млн. лв. Постепенно **положителните ефекти на тези мерки започват да затихват**, особено след 2008 г., когато в България осезателно се усеща влиянието на световната икономическа криза.

Въвеждане на плосък данък върху доходите и корпоративната печалба. Високата данъчна и осигурителна тежест върху гражданите и бизнеса се възприема като основен мотив за недеklarиране на заетост и укриване на доходи. В този контекст една от класическите мерки за намаляване на скритата заетост и доходите е намаляване равнището на данъците, социалните и здравните осигуровки. През последните години тази политика се следва неотклонно в две основни направления: първо, понижаване на общото равнище на данъчната и осигурителната тежест; второ, въвеждане на плоски подоходни и корпоративни данъци, които с малки изключения са редуцирани до ставки от 10 %. **Резултатите от тези мерки не са еднозначни** и се оценяват противоречиво от анализаторите. Например средният осигурителен доход за самонаетите остава от порядъка на 250-260 лв. независимо от драстичното намаляване на данък общ доход от 24 % в горницата до 10 % плосък данък през 2008 г.⁵² Това е индикатор, че плоският данък не води до значимо изсветляване на икономиката. В други случаи слабо влияние на плоския данък върху скритата икономическа дейност се обяснява със запазването на относително високата осигурителна тежест въпреки неколкостранното ѝ намаляване през последните години. Както беше отбелязано и по-горе, изглежда по-важна роля за намаляването на тежестта върху бизнеса и гражданите и изсветляването на скритата икономика от ставките на данъчните и осигурителните задължения играят процедурната сложност и равнището на административноконтролния тормоз по налагането на разпоредбите.

Организиране на **обществени кампании** за ограничаване на скритата икономика. През 2007 г. Българската стопанска камара инициира кампания

⁵² Христосков, Й., Пенсионната система е пред национализация, интервю от 1.09.2009 г., <http://www.bia-bg.com/Христосков%2B+Пенсионната+система+е+пред+национализация-Анализи/1/MIW-gRWHIVS-MZKfQhK3glSrcNKXMVeJJOnMJOjUho-gBKnQtOfg1aXUtKDIFmHc5ivgB> [посетен на 20 юни 2011 г.].

„На светло“, насочена към ограничаването на сивата икономика в страната. Като партньори са привлечени правителствени институции (Министерството на труда и социалната политика, Министерството на финансите, Националната агенция по приходите, Главната инспекция по труда и др.), синдикални и неправителствени организации (КНСБ, КТ „Подкрепа“, Българският икономически и социален съвет и др.), бизнес организации, водещи национални електронни и печатни медии. След 2008 г. Министерството на труда и социалната политика стартира кампания „Работи легално“. В края на 2009 г. тези инициативи бяха последвани от проекти на работодателски и синдикални организации, подкрепени с финансиране от Европейския социален фонд, за изследване и ограничаване на проявленията на скритата икономика и недеклаираната заетост.

Продължаващ проблем на бизнес асоциациите, които активно се застъпват за промени, намаляващи скритата икономика, е, че практически техните предложения са насочени само към законодателната и изпълнителната власт и нямат **нищо едно предложение за саморегулация**. На практика няма нито една фирма, която да е санкционирана по някакъв начин (например чрез изключване) заради това, че крие икономическа дейност. Едва ли е реалистична хипотезата, че всички членове на бизнес асоциации са изцяло на светло, а тези, които нарушават конкуренцията, не са сред техните членове. Изследване от 2003 г. показва, че членовете на бизнес асоциациите са по-склонни да дават подкуп (ако им бъде поискан) и по-рядко реагират (чрез оплакване в полицията, съда, медиите и други канали), отколкото нечленовете. Резултатите са статистически значими (Яльмов, 2003а). Разликата между членовете в двата типа склонност постепенно намалява и изчезва през последните години, но не се обръща. Членовете на бизнес асоциациите все още не вярват на способността на саморегулиращите механизми да помогнат за изсветляването на икономиката.

Засилване на административния контрол и увеличаване на санкциите.

В рамките на традиционния подход, насочен предимно към разкриване и наказване на нарушителите, също се предприемат определени стъпки. Например през 2006 г. представители на правителството и национално представените работодателски и синдикални организации подписват Пакт за социално-икономическо развитие на България до 2009 г. В него ограничаването на сивата икономика е един от основните приоритети, като се предвиждат мерки, свързани с „провеждане на строг контрол за спазване на нормативните изисквания от стопанските субекти (данъчни, митнически, финансови и пр.); строго третиране на стопанските субекти, нарушаващи данъчния и осигурителния режим; подобряване на контрола и мерките срещу нарушаването и заобикалянето на осигурителното законодателство“. В тази посока са и предложенията, направени от НАП: нейните контролни органи да могат да санкционират нарушителите на трудовото законодателство. В рамките на кампанията „Работи легално“ се инициира идеята от януари 2009 г. да се увеличат от 1000 лв. на 15 000 лв. санкциите за работодатели, които наемат работници без трудов договор. На инспекторите от Главна инспекция по труда (ГИТ) се дава правото временно да прекратяват дейността на фирми, извършили подобни нарушения. През 2008 г. от ГИТ са извършени общо 34 558 проверки, при което са установени общо 183 871 нарушения на

разпоредбите на Кодекса на труда (КТ), закони и подзаконни нормативни актове⁵³. По-конкретно са констатирани 758 нарушения, свързани с регистрацията на трудовите договори⁵⁴ и връчването на копия от уведомленията, заверени от НАП⁵⁵. Най-висок е дялът на тези нарушения в икономическите дейности „Търговия на дребно“, „Ресторантьорство“, „Строителство“, „Хотелиерство“⁵⁶.

Един от основните проблеми на противодействието на сивата икономика и недеklarираната заетост/работа в България е **липсата на надежден мониторинг и оценка на резултатите от реализираните програми, инициативи и конкретни мерки**. Не се извършва анализ на ефективността и ефикасността на различните мерки – кои от тях са успешни и кои не, колко струва прилагането им и какъв е балансът разходи – ползи, има ли неочаквани или отрицателни ефекти от тяхното използване и т.н. Като правило не се осъществява и предварителна оценка за очакваното въздействие на определени мерки и за риска от увеличаване на натовареността и разходите на контролните органи, без да се постигнат очакваните резултати. Не се прави анализ на добрите международни практики през призмата на националните особености на българската икономика, защото успешни мерки в едни страни се оказват неработещи в други. Липсват и оценки на логичната последователност и съгласуването на мерките при тяхното прилагане, на сроковете за постигане на определен ефект, както и на комплексното им въздействие. В този контекст е от изключително значение въвеждането на систематични практики и механизми за мониторинг и оценка на политиките, програмите и мерките за ограничаване на сивата икономика и недеklarираната работа. Те трябва да се осъществяват успоредно с непрекъснати надеждни наблюдения на състоянието и тенденциите в тази област.

3.3. НЕДЕКЛАРИРАНАТА РАБОТА В БЪЛГАРИЯ – СЪСТОЯНИЕ И ТЕНДЕНЦИИ

3.3.1. Емпирични оценки

Представа за мащабите на наемането на работници без договор в българската икономика дават **Изследванията на скритата икономика при бизнеса** (ИСИБ) на Центъра за изследване на демокрацията, получени от представителни изследвания на фирмите в България. Трябва да се уточни, че в тези изследвания се идентифицира дялът на наетите на работа без писмен договор, като не се вземат предвид предприемачите, самонаетите лица и хората със свободна професия.

⁵³ Социалното осигуряване в България през 2008 г., НСИ, С., 2009, с. 122.

⁵⁴ По чл. 62 и 913 по чл. 63 от КТ.

⁵⁵ Пак там, с. 124.

⁵⁶ Точно тези сектори са сред посочените от бизнеса като имащи по-висок дял скрита икономика от средното за България в изследванията на скритата икономика при бизнеса (ИСИБ) на Центъра за изследване на демокрацията и агенция „Витоша рಿಸърч“.

Таблица 4. Оценка на стопанските ръководители за дела на заетите, които работят без трудов договор

	Декември 2002	Ноември 2004	Април 2005	Януари 2007	Септември 2009	Декември 2010
До 10 %	18,9	34,2	38,6	37,4	22,8	29,6
Между 11 и 25 %	21,4	23,0	16,8	12,9	11,2	9,9
Между 26 и 50 %	23,5	9,9	11,5	6,8	17,4	13,6
Между 51 и 75 %	10,1	3,1	2,8	4,1	1,7	1,6
Над 75 %	4,9	0,9	1,2	0,3	0,0	1,2
Няма такива служители	21,2	28,9	29,0	38,4	46,9	44,0
База	387	322	321	294	241	243

Забележка: Загаденият въпрос е: Според Вас каква част от заетите във Вашия отрасъл работят без договор?

Източник: Изследване на скритата икономика при бизнеса (ИСИБ), 2010, Витоша ризърч, Център за изследване на демокрацията.

Според представителите на българския бизнес **за последните осем години делът на хората, които работят с официално сключени договори, е нараснал повече от два пъти** – от 21,2 % на 44 %. Тази положителна тенденция е трайна и устойчива за целия осемгодишен период. До голяма степен първоначален фактор за това е въведената от 2003 г. задължителна регистрация на трудовите договори. След тази мярка броят на регистрираните трудови договори се доближава до броя на трудовите договори, отчитани по данни на наблюдението на НСИ „Заетост и безработица“. За последните 4 години (2007 – 2010 г.) не се наблюдава статистически значима промяна в оценката на бизнеса за заетите без договор, по-скоро става дума за малки промени около границите на съответните интервални оценки. Според представителите на бизнеса икономическата криза в страната не е довела до съществено увеличаване дела на работещите без сключен трудов договор.

Като **по-сериозен и влошаващ се проблем** в резултат на кризата се очертава сключването на трудови договори, в които е предвидено минимално възнаграждение, върху което се правят осигурителни вноски, но допълнително се изплащат **пари „на ръка“**. Например класическа схема е изплащането на по-висока заплата от официално отчетената, която обикновено съвпада с приетите минимални осигурителни прагове. Друг начин за укриване на заетост е част от работниците да се отчитат като сезонно наети лица, с които се сключват договори за сезонна заетост или за работа на намален работен ден. Така работодателят прави осигурителни вноски само за периода на наемане, отразен в договора, а лицето продължава да работи и извън официално уговорения срок.

Таблица 5. Оценка на стопанските ръководители за дела на заетите, които получават недеklarирани възнаграждения

	Декември 2002	Ноември 2004	Април 2005	Януари 2007	Септември 2009	Декември 2010
До 10 %	14,4	23,6	25,6	26,6	22,9	22,8
Между 11 и 25 %	12,6	24,6	18,7	11,7	14,2	10,1
Между 26 и 50 %	27,3	16,5	18,4	15,5	19,3	24,1
Между 51 и 75 %	15,2	8,1	7,8	6,6	3,6	4,4
Над 75 %	12,3	6,8	7,5	4,8	7,3	8,3
Няма такива служители	18,2	20,4	21,9	34,8	32,7	30,3
База	374	309	347	290	248	228

Забележка: Зададеният въпрос е: Според Вас каква част от заетите във Вашия отрасъл работят с договор със скрити клаузи, т.е. получават възнаграждение, по-голямо от записаното в договора?

Източник: Изследване на скритата икономика при бизнеса (ИСИБ), 2010, Витоша ризърч, Център за изследване на демокрацията.

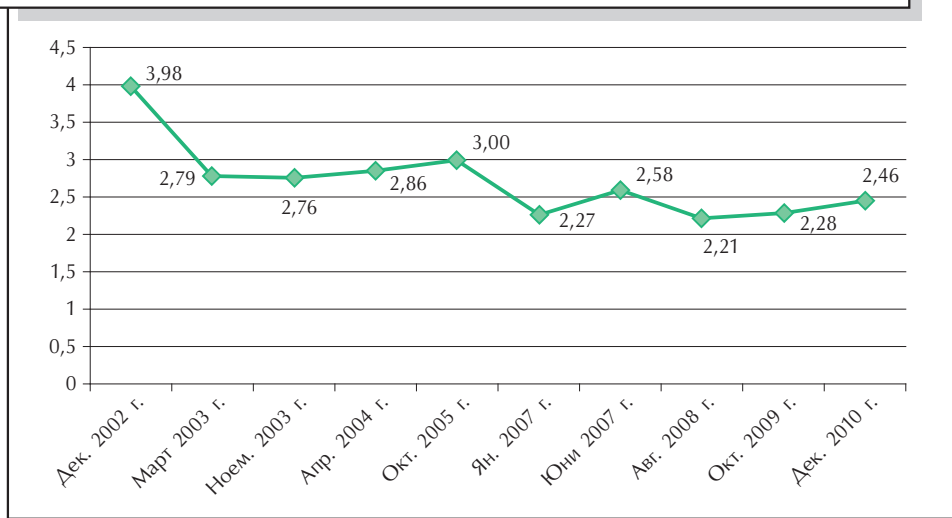
До 2007 г. **делът на получаващите допълнителни скрити възнаграждения в България се оценява като намаляващ** от представителите на бизнеса. През 2009 и 2010 г. делът на стопанските ръководители, според които подобни практики в техния отрасъл не съществуват, намалява, а дяловете на стопанските ръководители, според които над 25 % от заетите в отрасъла получават недеklarирани възнаграждения, се увеличава. В синхрон с тези оценки е фактът, че според изследваните представители на бизнеса почти една четвърт (23 %) от работната заплата се изплаща от черни каси.

В най-голяма степен разходи за работна заплата се укриват в сектора на услугите и във фирмите за търговия на дребно. Делът на укрития доход от работна заплата в строителството е близък до този в услугите, а най-нисък е той в промишлеността. Обобщена оценка за динамиката на скритата заетост според представителите на бизнеса може да се получи от промяната на под-индексите „Наети без договор“ и „Наети по договор със скрити клаузи“ в съответния отрасъл на Индекса на скритата икономика при бизнеса.

Данните сочат, че **работодателите по-често декларират по-ниски от реално изплащаните работни заплати, отколкото наемат работници без трудов договор**. Причина за това е и обстоятелството, че контролните органи по-лесно могат да открият и санкционират наемането на лица без договор, отколкото укриването на част от изплащаното възнаграждение. В резултат и бизнесът, и работниците печелят от неплащане на осигуровки и данъци, което обаче в дългосрочна перспектива рефлектира отрицателно върху наетите и равнището на изплащаните пенсии.

Огледално измерване на недекларираните трудови отношения се прави чрез **Изследването на скритата икономика при населението (ИСИН)** на Центъра за изследване на демокрацията, като хората се питат дали работят без трудов договор и дали получават възнаграждение над официално записаното. Равнището и динамиката на обобщаващия подиндекс „Недекларирани трудови отношения“ от Индекса на скритата икономическа дейност на населението представят резултатите от ИСИН по отношение на пазара на труда.

Фигура 15. Динамика на подиндекса „Недекларирани трудови отношения“ при бизнеса за периода 2002 – 2010 г. (min = 0, max = 10)

Източник: Изследване на скритата икономика при бизнеса (ИСИБ), 2010, Витоша рисърч, Център за изследване на демокрацията.

Все повече хора освен основна имат и **втора, допълнителна работа**. Чувствително намаление (два пъти) се наблюдава при недекларирането на втората работа за последните 8 години. При недекларирането на трудов договор на основната работа намалението също е два пъти, но заради ниските стойности то по-скоро се движи около едно естествено равнище от 3-5 %, с колебания, идващи от извадката и статистическата грешка.

През 2010 г. 11,6 % от населението декларира, че са получили възнаграждение, по-високо от заявеното в договора им с основния работодател. Това представлява слабо понижаване на случаите на недекларирани плащания спрямо 2009 г., когато съответно делът от населението, получило по-високо от декларираното възнаграждение, е близо 13 %. Като се вземе предвид свиването на икономическата активност през 2010 г., бизнесът регистрира в разходите си този спад като относително нарастване на дела на заетите със заплати „на ръка“. **Тенденцията да се декларира по-ниски от реалните възнаграждения има сериозно влияние върху системата за социално осигуряване**, тъй като такива възнаграждения са свързани с намалени осигурителни вноски. Неспособността да се преодолее този проблем би довела до прибързани и непопулярни политики за преодоляване на дисбаланса в осигу-

Таблица 6. Дял на работещите без трудови договори при основна и допълнителна работа (%)

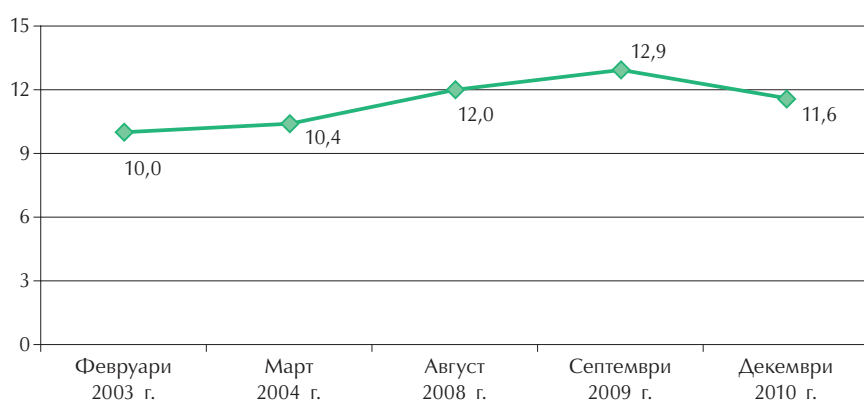
	Февруари 2003 г.	Март 2004 г.	Август 2008 г.	Септември 2009 г.	Декември 2010 г.
Без трудов договор – основна работа	6,0	5,9	5,6	5,9	3,4
Без трудов договор – допълнителна работа	77,4	59,1	51,5	51,0	38,1

Забележка: Дял на отговорилите с „Не“ на въпроса „Вие лично имате ли сключен писмен договор с работодателя, при когото основно работите?“

Източник: Изследване на скритата икономика при бизнеса (ИСИБ), 2010, Витоша рисърч, Център за изследване на демокрацията.

ряването като например прехвърляне на плащания от частното към общественото осигуряване през 2010 г. България трябва да вземе предвид изгубения приход за общественото осигуряване вследствие на скритата икономика и да развие цялостен набор от дългосрочни икономически и регулаторни мерки за справяне със скритите трудови отношения. В противен случай трябва да се подготви за **дефицити в социалното осигуряване при всяка следваща икономическа криза.**

Фигура 16. Дял на случаите на изплатено по-високо възнаграждение от записаното в договора при основна работа през последния месец (%)

Забележка: Зададеният въпрос е: През последния месец беше ли Ви изплатено възнаграждение, по-високо от записаното в договора с основния Ви работодател?

Източник: Изследване на скритата икономика при бизнеса (ИСИБ), 2010, Витоша рисърч, Център за изследване на демокрацията.

За периода 2008 – 2009 г. се отчита слабо нарастване на дела на получените трудови възнаграждения, които са по-високи от посочените в трудовите договори. Тези данни напълно съответстват на мненията на представителите на бизнеса, където най-често срещаната оценка (медианата) както за дела на работещите с договори със скрити клаузи, така и за частта от работната заплата, изплащана от черни каси, е 10 %. Може да се направи аргументираното заключение, че най-малко **всеки десети получава скрито възнаграждение, което е по-високо от декларираното.**

Недекларираните трудови възнаграждения са свързани и с **невнасянето на социални и здравни осигуровки в пълния им размер.** Делът на заетите, които са осигурени върху заплати, по-ниски от действителното им възнаграждение, се увеличи почти два пъти до 2009 г. от началото на съставяне на индексите на скритата икономика през 2002 г. През 2010 г. се наблюдава значителен спад на дела на заетите лица, осигурени според сумата, посочена в договора им, но получаващи по-високо (недекларирано) възнаграждение. Същият принцип, макар и в по-малка степен, важи за дела на заетите, осигурени само въз основа на минималния осигурителен праг, докато всъщност получават по-високо възнаграждение.

Таблица 7. Сума, върху която се внасят социални осигуровки за основната работа на заетите (%)

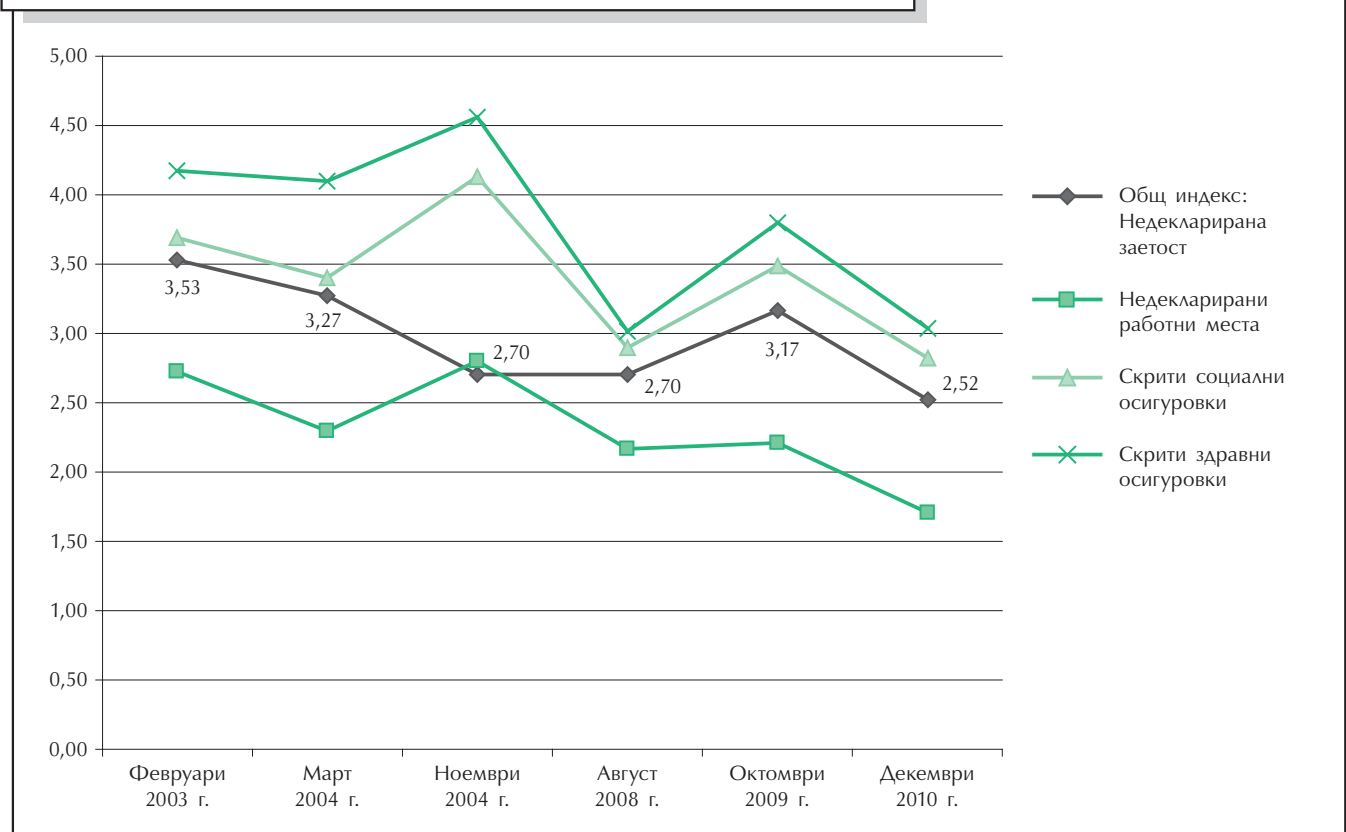
	Февруари 2003 г.	Март 2004 г.	Август 2008 г.	Септември 2009 г.	Декември 2010 г.
Върху минималния осигурителен праг, независимо че общата сума на възнаграждението ми е по-голяма	12,1	13,4	13,5	12,9	10,3
Върху минималния осигурителен праг, което е действителното възнаграждение, което получавам	10,3	14,3	9,5	12,6	5,9
Върху сумата, вписана в договора ми, независимо че общата сума на възнаграждението ми е по-голяма	6,7	8,3	15,0	15,5	8,4
Върху сумата, вписана в договора ми, която е действителното възнаграждение, което получавам	68,3	63,4	61,8	56,2	67,0
Друго	2,6	0,6	0,3	2,8	1,5
База	348	314	378	395	466

Забележка: Зададеният въпрос е: Върху каква сума Ви се внасят социални осигуровки на основната Ви работа?

Източник: Изследване на скритата икономика при бизнеса (ИСИБ), 2010, Витоша рийсърч, Център за изследване на демокрацията.

За целия период 2003 – 2010 г., въпреки че има известни колебания, на практика не се наблюдава разлика в отговорите на населението по отношение на скритите осигуровки. Около **една пета признават, че се осигуряват на по-ниска стойност от действителното възнаграждение**. Тези данни контрастират с мнението на бизнеса, според което в техните сектори се крие много повече доход и съответните разходи, свързани с него – осигуровки и данъци. Причините може да са, както че хората се страхуват да споделят, че крият доход, така и в по-голяма степен на разлика в извадките. При населението в групата на изследваните наети влиза освен частният сектор и общественият сектор, неправителствени организации и т.н.

Фигура 17. Динамика на подиндексите, измерващи недеklarираната заетост в Индекс на скритата икономическа дейност на населението за периода 2003 – 2010 г. (min = 0, max = 10)

Източник: Изследване на скритата икономика при бизнеса (ИСИБ), 2010, Витоша рисърч, Център за изследване на демокрацията.

Делът на заетите лица, които са осигурени на минималния осигурителен праг, чиято заплата съответства на декларираното, също е намалял (от 12,9 % през 2009 г. на едва 5,9 % през 2010 г.). Това показва **по-високата социална несигурност на недеklarираните трудови отношения и приходи**, които бизнесът съкрати веднага с настъпването на икономическия спад. Индексът на скритата икономика при бизнеса показва, че въпреки регистрираното на-

маляване от Индекса на скритата икономическа дейност на населението делът на недеklarирани осигуровки може да остане непроменен или дори да се увеличи в общите осигурителни плащания на компаниите, тъй като нископлатените и нискоквалифицираните лица бяха най-засегнатите от кризата. Това заключение е в съответствие със скромното увеличаване на средния осигурителен доход за 2010 г., регистрирано от Националния осигурителен институт.

Основен проблем в тази насока са **ниската социална солидарност и липсата на доверие в държавните институции**. Предприеманите мерки за повишаване на събираемостта на социалноосигурителните плащания до момента са предимно административноконтролни. Малка е вероятността те да доведат до промяна на мотивацията на бизнеса и населението да плаща социалните си задължения. Дори напротив, може да се очаква, че при съществуващите икономически условия – нискокачествени социални услуги, непрекъснато затягане на контрола, може да има обратния ефект. Проблемът е, че укриването на социални осигуровки има ясна икономическа логика. При средна продължителност на живота при мъжете в България за 2009 г. от 70 г. няма индивидуална рационалност в решението да се плащат социални осигуровки при започване на трудова дейност на 25 г., за да се получават евентуално някакви плащания за 5 г. след пенсиониране. Наличието на доброволен стълб за пенсионно осигуряване и на елемент на наследяване на част от натрупаните средства за пенсиониране от семейството са положителни мотивационни елементи, но те не могат да променят посочената по-горе реалност. **Българското правителство в много по-голяма степен трябва да заложи на мерки за устойчиво подобряване на обществените услуги** и да апелира към чувството за социална солидарност на гражданите, отколкото да се съсредоточава върху административноконтролни мерки.

3.3.2. Кризата и перспективите пред трудовия пазар

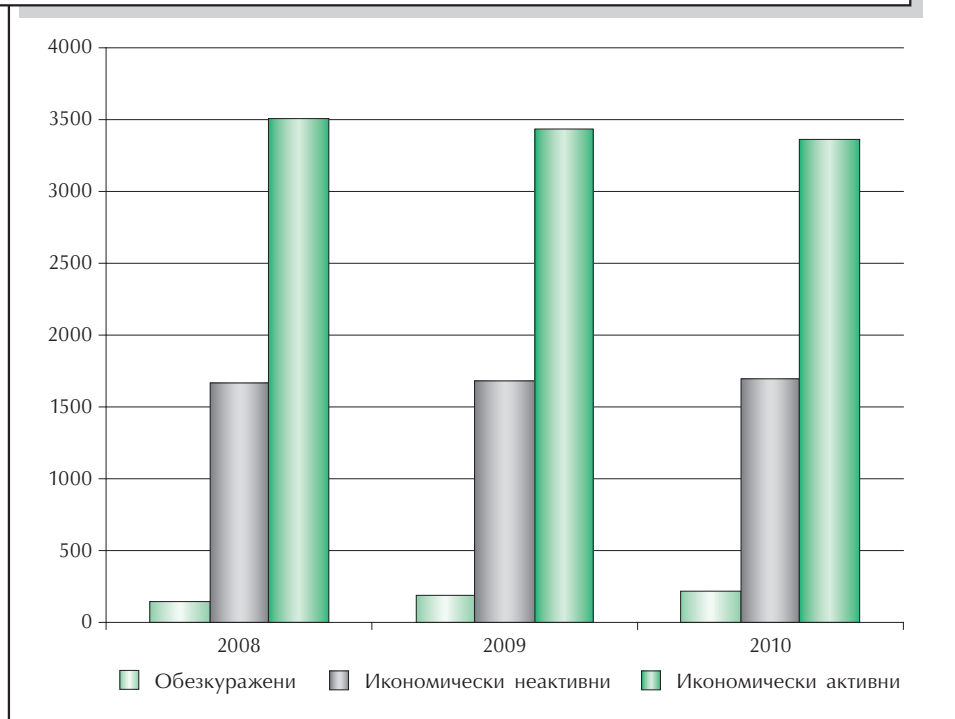
Както беше отбелязано по-горе, в България продължава да съществува огромен неизползван потенциал сред населението в трудоспособна възраст. Според официалната статистика голяма част от трудоспособните българи (т.е. от 15 до 64 години) не е заета продуктивно, като това предоставя значителен човешки капитал на разположение на скритата икономика, която традиционно се характеризира с по-ниски равнища на производителност и с по-високи темпове на загуба на квалификация.

Докато през 2011 г. се очаква ръст на БВП в България, прогнозите са, че нивото на заетост ще остане в застой. Безработицата може да продължи да се покачва и дори да остане на нива, по-високи от сегашните, в резултат на фалити или принудително напускане на пазара от предприятия, които са все още действащи през 2009 – 2010 г. Тъй като е малко вероятно бурният икономически растеж, базиран на имотния балон отпреди кризата да се повтори, прогнозите са, че ще бъде необходим дълъг период за поемането на освободената работна ръка и ресурси от други сектори в икономиката⁵⁷. По-голямата несигурност за предлагащите труд и неяснотата относно

⁵⁷ IMF Country Report No. 10/159, <http://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2010/cr10159.pdf>, [посетен на 20 юни 2011 г.].

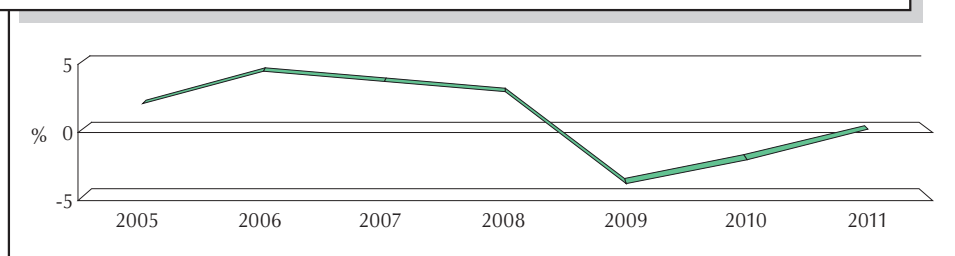
дългосрочното здраве на европейската икономика вероятно ще доведат до задържане на ръста на заплатите в определени сегменти на трудовия пазар и до повишаване на стимулите за недеklarирана работа през 2011 – 2012 г. Съществуват индикации, че работодателите наемат предпазливо, като в много случаи предпочитат използването на по-гъвкави форми на заетост, включително недеklarирани.

Фигура 18. Динамика на работната сила (хил. души)

Източник: Център за изследване на демокрацията по данни на Националния статистически институт, 2011.

Фигура 19. Ръст на заетостта в България (годишна промяна, %)

Източник: Център за изследване на демокрацията по данни на МВФ, 2011.

Каре 9. Укриването на доходи в строителството продължава и след кризата

[През 2011] на Околоръстното шосе в София е проверен голям строителен обект. На него се извършват строително-монтажни работи от един главен изпълнител и 29 подизпълнители. В момента на проверката са заварени 158 работници. При влизането на инспекторите и започването на проверката част от работниците се укриват. Установени са осем лица, които декларират трудови възнаграждения от 550 до 1500 лв. След направената справка в НАП е констатирано, че са осигурявани на по-ниска от декларираната сума, както и на и под минималния осигурителен праг.

Из Съобщение на пресцентъра на Изпълнителната агенция „Главна инспекция по труда“ от 1 април 2011 г.

На фирмено равнище кризата доведе до увеличаване на загубата на работни места, фалити и закриване на предприятия. През 2009 г. фирмите предприеха меки мерки за справяне с кризата като излизане в неплатени отпуски и намаляване на заплати и работно време, целящи запазване на бизнеса и на квалифицирания персонал⁵⁸. Много български фирми, особено в строителния сектор, освободиха веднага след започване на кризата работниците без договори и спряха плащанията на недекларираните заплати, което доведе до намаляване на дела на скритата икономика в края на 2009 г.⁵⁹ Сложната макроикономическа среда в Европа и нарастването на безработицата в България са фактори, които е реалистично да доведат до увеличаване на дела на скритата заетост през 2011 – 2012 г. Дали наистина това ще се случи, зависи както от провежданите социално-икономически политики на правителството, така и от бързината и структурата на възстановяването на икономическия ръст в частния сектор.

⁵⁸ European Industrial Relations Observer (<http://www.eurofound.europa.eu/eiro/studies/tn1004019s/bg1004019q.htm>) [посетен на 20 юни 2011 г.].

⁵⁹ Център за изследване на демокрацията, 2009, Policy Brief 20 Политики за противодействие на икономическата криза: динамика на скритата икономика 2009, http://www.fes.bg/files/custom/library/2009/Policy_brief_20_Hidden_Economy_Index_2009_BG.pdf [посетен на 20 юни 2011].